

УДК 94(477.63):321(47+57)]«1776/191»

DOI: 10.33287/1192

Українські старовіри й російська влада (кінець XVIII – початок XX ст.)

О. В. Мірошниченко

*Дніпровський національний університет залізничного транспорту
імені академіка В. Лазаряна*

На матеріалах Катеринославщини розглянуто еволюцію правового становища старообрядництва в Росії, визначено основні етапи та особливості стосунків між владою, православною церквою й старообрядськими громадами; показано особливості духовного життя старовірів.

Ключові слова: старообрядництво; єдиновір'я; релігія; розкол; православна церква; царизм.

На материалах Екатеринославщины рассмотрено эволюцию правового положения старообрядчества в России, определено основные этапы та особенности отношений между властью, православной церковью и старообрядческими общинами; указаны особенности духовной жизни староверов.

Ключевые слова: старообрядчество, единоверие, религия, раскол, православная церковь, царизм.

The paper is devoted to the main stages of the legal status the Old Believers in Ukraine, in particular in the Katerinoslav's region. The main reason for the appearance of them is the settlement of new, annexed lands to the Russian Empire. As you know, the Old Believers appear after the reform of the church, which was conducted by Patriarch Nikon. Since its inception and for more than one century, the Old Believers have been a "disagreeable" mass of the population of the Russian Empire, with which both the government and the dominant church have fought. As the history of oppression, persecution, and conclusion did not yield the expected results: the Old Believers continued to practice the old faith. The paper describes the time of the XVIII-XIX centuries. In the XVIII century the territory of the Katerinoslav's Governorate was settled by Old Believers and they influenced the other national and religious communities of the province. Relations between Old Believers and the authority was very tense and inconstant. For two centuries, there has been a warming of relations, to a noticeable confrontation on the part of officials. The authorities were not consistent in their actions towards the Old Believers, each of the rulers had their own plans and thoughts about the Old Believers. But they all tried to quickly eliminate the manifestations of a split in society by all available methods. A certain liberalization came during the reign of Catherine II, but with the accession to the throne of Nicholas I, the loyalty to the Old Believers ended. The repressive policy of the government regarding the followers of the old faith were suspended for Alexander II, and it was only in 1905 the Old Believers gained religious freedom.

Keywords: Old Believers; single faith, religion, schism, orthodox church.

Зростання інтересу суспільства до духовної історії спонукала українських дослідників активізувати наукові студії з вивчення різних аспектів діяльності представників старообрядництва. Так, цією проблематикою займалися С. В. Таранець, О. А. Пригарін, А. І. Федорова, І. І. Лиман, які характеризували географію поширення старовірів територією України та досліджували взаємовідносини владних структур та старообрядців. О. С. Авдєєва та Л. М. Моїсєєнко показують вплив політики держави та офіційної церкви на формування релігійної структури населення Півдня України.

У цій розвідці ставиться за мету розкрити взаємовідносини старообрядницьких громад та владних структур у XVIII – початку XX ст. в Україні, зокрема на Катеринославщині. Також, прослідкувати тенденції взаємин влади та старовірів, які характеризуються конфронтацією стосунків у XVIII ст., та потеплінням у XIX ст.

Заселення старовірами південно-східної України почалося у XVIII ст. Це переважно переселенці з центральних і південних губерній Російської імперії – Орловської, Калузької, Воронежської, Тамбовської, Курської, Чернігівської тощо. Як відомо, старообрядці з'являються після реформи церкви, проведеної патріархом Никоном. З часу свого виникнення та протягом ще не одного століття старообрядці виявилися «неугодною» масою населення Російської імперії, з якою вели боротьбу як уряд, так і панівна церква. Однак утиски, переслідування, ув'язнення не давали позитивних результатів: старообрядці продовжували сповідувати стару віру. Правителі прагнули швидко ліквідувати прояви розколу в суспільстві всіма доступними їм методами. Переслідування старообрядництва з боку держави та офіційної церкви змушували їх виробляти різноманітні методи протидії утискам, що дозволяли зберегти «стару віру» у складних обставинах [6, с. 215].

Проте влада вже з останньої чверті XVIII ст. пішла на певні поступки старовірам. Ця лібералізація імператриці Катерини II зумовлена необхідністю масового й швидкого заселення нових приєднаних земель до Російської імперії представниками різних конфесій та національностей, у тому числі і старовірами. У вересні 1775 р. виданий «Манифест о прощении живущих в Польше и Литве русских подданных», згідно з яким розкольникам дозволялося повернутися до Росії з родинами та нажитим майном [3, с. 51]. У Катеринославській губернії осередком старообрядництва став Слов'яносербський повіт. Так, уже перепис Азовського намісництва 1778 р. називає поселення Білу та Ольховатку цього повіту «розкольничими слободами» [14, с. 61]. Ще одне село Слов'яносербського повіту – Городище, куди стали прибувати старовіри стародубських слобод. Православні місіонери називали його центром розколу. Сюди неодноразово приїжджали лідери цього руху. За першим переписом в Катеринославській єпархії налічувалося 9393 старообрядців [9, с. 780–784]. Одним із важелів впливу на старовірів був феномен єдиновір'я. Це був певною мірою компроміс між офіційним православ'ям та старообрядництвом, який виник та поширився на теренах Південної України. Результатом цього компромісу стало приєднання в 1780 р. на підставі єдиновір'я пр. Нікіфором (Феотокі) розкольників села Знаменка до православної церкви. Він дозволив старовірам користуватися стародруками та співати за їхнім обрядом [2, с. 69]. З приходом на місце влади Катеринославського та Херсонського архієпископа Амвросія справи з наверненням до єдиновір'я пожвавилися. В 1787 р. до князя

Г. Потьомкіна з'явилася велика депутація старовірів. Вона мала на меті приєднатися до єдиновір'я. Уже протягом 1788 р. архієпископом Амвросієм було зроблено низку рукопокладень старообрядців у священники, що ще більше поширило сферу впливу єдиновірців на населення регіону [21, с. 243].

Проте, Катерина II не надала старообрядцям тих прав, якими користувалися решта підданих в імперії. Зокрема, старообрядцям заборонялося будувати власні церкви, молитовні будинки та каплиці, мати при них дзвіниці [4, с. 31]. Продовжили лояльну політику по відношенню до старовірів уряди Павла I та Олександра I. Павло I також зробив деякі поступки старообрядцям. Зокрема, у жовтні 1800 р. уперше за багато років з'явився указ, за яким старообрядцям дозволялося ремонтувати старі та будувати нові церкви й каплиці. Владу цікавила статистика. Для правового закріплення єдиновір'я в державі у 1800 р. імператор затвердив складені Платоном, митрополитом Московським «Пункти або правила єдиновір'я». Однак єдиновір'я виконувало функції виключно проміжного етапу при наверненні старовірів на офіційний варіант православ'я. Починаючи з серпня 1811 р., Олександр I від губернаторів щорічно до 1 січня й 1 липня вимагалось надавати в міністерство поліції списки старовірів, за якими визначалася їх чисельність [18, с. 37].

Ліберальний період у ставленні до старовірів закінчився зі смертю імператора Олександра I та приходом до влади Миколи I [1, с. 99]. Так, уже протягом 1826 р. майже нанівець було зведено раніше отримані старовірами права. Вийшли укази про збір даних про всі «розкольницькі» молитовні приміщення та про заборону будувати відповідні молитовні будинки. У 1830 р. набули чинності правила, які обмежували права старообрядницьких богаділень та монастирів, а також було впроваджено заходи про порядок нагляду за цими закладами, у серпні заборонили в'їзд у Росію старообрядців із-за кордону, вибирати на громадські посади в містах. Обмежувалися виборчі права й у сільській місцевості [18, с. 106–107]. Репресивна політика уряду Миколи I щодо старообрядців тривала до смерті цього імператора у 1855 р. Порушників закону судили, накладали різноманітні штрафи, висилали у Сибір та Закавказзя, таємно стежили за духівництвом, монастирями і скитами. Звичайно, такий тиск породив низку сектантських напрямів у православ'ї, основною причиною виникнення яких стала неможливість здійснювати повне й тривале богослужіння. Уряд застосовував заходи для викорінення нової ієрархії: священників та єпископів заарештовували та від-

правляли до в'язниці. Під гоніння підпали богадільні та молитовні споруди і Катеринославщини. У першій половині XIX ст. богадільні були передані веденню поліції, а згодом їх діяльність була визнана незаконною. Були закриті також школи при богадільнях. За офіційними даними за період з 1847 р. по 1852 р. були закриті 282 молитовні споруди губернії [9, с. 46].

За правління Миколи I були зняті хрести з усіх молитовних споруд, було заборонено будування нових та ремонт старих (1826 р.). В Ольховатці з того часу з каплиць зняли дзвони, священників заарештували, але сама церква залишилася цілою, згодом, у 1840 р. вона згоріла, а відбудувати її не дозволили. Особисті права старообрядців також зазнали обмежень, ведення метричних книг було передане поліції. Шлюби старообрядців не визнавалися законними. У 1841 р. був виданий наказ скласти для старообрядців сімейні списки і не допускати в них змін щодо збільшення. Це означало, що влада силоміць зобов'язувала дітей старообрядців хреститися за обрядами православної церкви [11, с. 469]. Всі справи про відхід від віри були вилучені з ведення суду і вирішувались адміністративним чином, що викликало додаткові зловживання. Сотні старообрядців без всякого приводу підлягали переслідуванням, арештам та засланням. Тільки за офіційними джерелами, з 1843 по 1849 рр. було притягнуто до суду більше 24 663 старообрядців за різні вчинки, які стосувалися віросповідання [11, с. 470].

Після встановлення у 1858 р. для старообрядців полегшених правил уряд почав уважніше вивчати це явище, дійшовши висновку, що, крім негативів, старообрядництво зберегло й розвинуло багато позитивного, зокрема сприяючи процвітанню громадського життя, значному поширенню грамотності серед населення [7, с. 1408]. У 1860 р. влада пішла на деякі поступки старообрядцям. Так, Олександр II затвердив положення Комітету міністрів, за яким замість щорічних свідчень купців про належність до офіційної церкви вводилися разові посвідчення, оскільки купців-старовірів було надзвичайно багато, на що вказували результати десятого всенародного перепису населення країни. Влада записувала в купецтво «без різниці сект» на тимчасовому праві до вказаної гільдії [20, с. 86]. 13 листопада 1863 р. міністерство фінансів розіслало циркуляр, який суттєво розширював права старообрядців-купців [18, с. 606]. Їм почали видавати постійні купецькі посвідчення. У 1867 р. уряд порушив питання про дарування старообрядцям деяких цивільних прав. Проте, на території Катеринославщини простежуємо дещо інші

тенденції. Зокрема, 1862 р. в селах Городищі, Ольховатка, Оріхово з'явився «свій» священник – Л. Фатєєв, рукопокладений кавказьким єпископом. Але згодом за вінчання старообрядця та православної він був засуджений та висланий на Кавказ. У 1862 р. в Ольховатці опечатали молитовний будинок, що був збудований на кошти купця Г. Рижкова, самого ж купця арештували [15, с. 167].

Реальна зміна державної політики щодо старообрядців настала в період так званої реакції Олександра III (1881–1894 рр.) У 1883 р. цар надавав право богослужіння «розкольникам» за умови виконання загальних правил благочинного й громадського порядку; дозволялося ремонтувати молитовні споруди, не змінюючи їх зовнішній вигляд, тощо [16, с. 178]. За законом 1884 р. для того, щоб почати будівництво молитовних будинків, старообрядцям необхідно було отримати дозвіл Міністерства внутрішніх справ [12, с. 745–747].

З приходом до влади Миколи II Синод, який діяв разом з урядом, продовжував і заборони, і переслідування у боротьбі зі старовір'ям. У звіті Катеринославської єпархіальної училищної ради про стан церковно-приходських шкіл та грамоти Катеринославської єпархії за 1895–1896 навч. рік вказується, що при Городищенській та Ольховатській школах Слово'яносербського повіту, при церквах Соборній в м. Таганрозі, у селах Григорівці та Покровському Олександрівського повіту, у м. Ростові й селі Олександрівці Ростовського повіту, у кожній благочинній окрузі Новомосковського повіту та всіх приходах Павлоградського повіту відкриваються бібліотеки, основна робота яких полягає у боротьбі із старообрядництвом [13, с. 13]. Так, у циркулярі Міністерства внутрішніх справ 1900 р. «О преследовании лжеиерархов», як найбільш перспективний захід щодо зменшення числа старообрядницьких ієрархів, пропонувалося більш активне приєднання старообрядців до єдиновірської церкви. Невід'ємною частиною культурного і духовного життя кожної релігійної общини були церковні споруди. Стан молитовних будинків старообрядців залежав перш за все від політики уряду та економічної спроможності общини [3, с. 53].

Новий етап стосунків між владою й старообрядцями настає у зв'язку з революцією 1905–1907 рр. Прагнучи заручитись підтримкою різних соціальних верств і груп населення, різних релігійних конфесій, російська влада почала загравати з тими з них, хто за будь-яких обставин не був зацікавлений у революційних процесах. Саме з огляду на дані обставини старовери отримали віросповідні свободи. У Державній думі було сформовано комісію зі старообряд-

ницьких питань, прийнято законопроект про відповідні громади. Держдума намагалася надати старообрядцям право на місіонерську діяльність, а духовництву дозволити носити звання священників, святигельське вбрання за межами храмів і молитовних будинків. Для створення громади вимагалось лише дванадцять заяв. У 1908 р. до віросповідної та старообрядницької комісій Державної думи було внесено кілька законопроектів щодо регламентації життя старовірів. На з'їздах старообрядці обговорювали урядові проекти [18, с. 87]. Однак, у 1910 р. під тиском офіційної церкви влада знову пішла на урізання наданих прав. У новій редакції закону старообрядцям заборонялося пропагувати православне вчення, а духовництву – називатися священнослужителями. Носити священицьке вбрання дозволялося лише в молитовних місцях, а для створення старообрядницьких громад вимагали не дванадцять, а п'ятдесят заяв, причому осіб чоловічої статі. Крім того, обмежувалися майнові права громад, право на проведення з'їздів, старообрядцям дозволялося відкривати лише нижчі та ремісничі училища. Отже, влада пішла на поступки офіційній церкві [5, с. 625].

У 1905 р. старообрядницькі общини Катеринославщини відчували полегшення та зайнялись ремонтом релігійних споруд. У 1910 р. в Ольховатці був зроблений капітальний ремонт Покровської церкви, у 1912 р. перебудовані огорожа та ворота. У 1914 р. перебудували головну для старообрядців південно-східної України Успенську церкву. На це громада витратила 10 тисяч крб. [12, с. 745–747]. Знайшли кошти старообрядці і на ремонт Спасо-Преображенського монастиря. У 1914 р. тут був збудований будинок для мандрівників, бо до храмового свята (6 серпня) заїжджали богомольці з сусідніх сіл [19, с. 653].

Таким чином, як видно з матеріалів Катеринославщини, ставлення російської влади до старообрядців періодично змінювалося в залежності від політичної кон'юнктури. Якщо до останньої третини XVIII ст. пропаганда старої віри перебувала під заборобою, то за часів Катерини II настала певна лібералізація стосунків між владою і старообрядцями, що було зумовлено необхідністю їх залучення до заселення нових територій. З приходом до влади Миколи I лояльне ставлення до старообрядців скінчилося. Натомість репресивну політику уряду стосовно послідовників старої віри було дещо призупинено за Олександра II «Визволителя» у зв'язку із загальною лібералізацією режиму. У період революції 1905–1907 рр., коли царизму була край необхідна суспільна підтримка, старовіри одержали

ли віросповідні свободи. Отже, правові відносини українських старообрядців та самодержавства не мали під собою демократичного підґрунтя, а завжди носили або кон'юнктурний, або репресивний характер. Основну мету владні структури вбачали у долученні старообрядництва до єдиної православної церкви, у тому числі через механізм створення єдиновір'я.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. **Абакумова-Забунова Н. В.** Русское население городов Бессарабии XIX в. Кишинёв, 2006. 520 с.
2. **Авдєєва О. С.** Вплив колонізаторської політики Російської імперії на формування релігійної структури Північного Приазов'я (остання чверть XVIII – XIX ст.). Сборник научных трудов SWorld. Иваново: МАРКОВА АД, 2013. Вып. 4. Т. 48. С. 68–72.
3. **Белов Ю. С.** Правительственная политика по отношению к неправославным исповеданиям России в 1905–1917 гг.: дисс. ... канд. ист. наук: 07.00.02. Санкт-Петербург, 1999. 256 с.
4. **Варадинов Н. В.** История Министерства внутренних дел. Санкт-Петербург: тип. М-ва внутр. дел, 1858–1863. Кн. 8: История распоряжений по расколу.
5. Высочайший манифест. Старообрядческий вестник. 1910. № 21. 132 с.
6. **Сремєєв П.** Протекція та бездіяльність влади на місцях як фактор збереження «старої віри» в умовах державних утисків кінця XVII – середини XIX століть (на матеріалах Харківщини). Актуальні проблеми історії XIX – XX ст. 2009. Вип. 12. С. 214–222.
7. К истории единоверия. Церковный вестник (Санкт-Петербург). 1909. № 44. 140 с.
8. **Лиман І. І.** Російська православна церква на півдні України останньої чверті XVIII – середини XIX століття. Запоріжжя: РА «Тандем – У», 2004. 488 с.
9. Мероприятия по борьбе с сектантством. Екатеринославские епархиальные ведомости, 1897. № 32. С. 780–784.
10. **Миловидов В. Д.** Старообрядчество в прошлом и настоящем. Москва: Мысль, 1969. 112 с.
11. **Моїсєєнко Л. М.** Старообрядці в Україні в XIX – на початку XX ст. (на прикладі Слов'яносербського повіту Катеринославської губернії). Історія релігій в Україні: наук. щоріч. 2013 рік / упоряд. О. Киричук, М. Омелячук, І. Орлевич; Ін-т релігієзнавства – філія Львів. Музею іст. релігії та ін. Львів: Логос, 2013. Кн. 1. С. 461–471.
12. Ольховатская Свято-Покровская община Екатеринославской губернии. Церковь. Москва, 1908. № 21. С. 745–747.
13. Отчет Екатеринославского епархиального училищного совета о состоянии школ церковно-приходских и грамоты Екатеринославской епархии за 1895–1896 учебный год. Екатеринослав: Печатня С. П. Яковлева, 1897. 135 с.
14. **Пірко В. О.** Заселення степової України в XVI–XVIII ст. Донецьк: Донецький культуролог. центр, 1998. 210 с.
15. **Поспеловский Д.** Русская Православная Церковь в XX веке. Москва, 1995. 511 с.
16. Постановления по части раскола. Санкт-Петербург, 1858. 143 с.
17. Свод законов Российской Империи, повелением государя императора Николая Первого составленный: в XVI т. Санкт-Петербург: Издание кодификацион-

ного отдела при Государственном Совете, 1890. Т. XIV: Устав о предупреждении и пресечении преступлений. 1890. 262 с.

18. Свято-Покровская община Екатеринославской губернии. Церковь. Москва, 1908. № 21. С. 745–747.

19. Спасо-Преображенский монастырь при с. Городищи Екатеринославской губернии. Церковь. Москва, 1914. № 27. С. 653.

20. **Таранець С. В.** Правове становище старообрядців у Росії наприкінці XVII – на початку XX ст. Укр. іст. журн. 2012. № 3. С. 78–88.

21. **Тригуб О. П.** Релігійні трансформації на півдні України у XIX – на початку XX ст. URL: [https:// history.org.ua/LiberUA/978-966-413-261-6/73.pdf](https://history.org.ua/LiberUA/978-966-413-261-6/73.pdf) – С. 343–344.

Надійшла до редкол.: 21. 01. 2019

Прорецензовано: 06. 02. 2019